

КРИМІНОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: СУТНІСТЬ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Постановка проблеми. Сучасні дослідження в галузі кримінологічної науки та практики стримання злочинності дозволяють по-новому поглянути на сутність злочинності та її детермінанти. Соціальна обумовленість злочинності, зниження порогу психологічного сприйняття допустимості злочинних дій перетворюють злочинну діяльність на буденну звичну поведінкову активність. Криміногенна ситуація, що склалася в Україні та світі, набула загрозливих тенденцій не тільки у зв'язку з підвищенням кримінальної активності та небезпечністю наслідків, але й через неспроможність держави та суспільства результативно протистояти їй. Виникає необхідність переосмислення підходів до впливу на злочинність. Оскільки кінцевою метою попереджувальної діяльності є рівноважний убезпечений стан соціуму та його елементів від загроз криміногенного характеру, остільки і вплив на злочинність доцільно розглядати через призму кримінологічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема застосування заходів безпеки не нова. Вона знайшла відображення у працях досвідчених та молодих вчених у галузях загальної теорії права (А. Г. Шаваєв, М. В. Щедрін), соціології, управлінської діяльності (Є. П. Желібо, В. І. Ярочкін), кримінального права (М. І. Хавронюк, А. В. Савченко, І. Д. Козочкін, І. М. Горбачова) тощо. Проблематику впливу на злочинність під кутом зору кримінологічної безпеки розглядали М. М. Бабаєв, В. М. Дрьомін, О. М. Костенко, С. Я. Лебедев, В. О. Плешаков, С. Г. Шабанов, М. Л. Шелухін та ін. Тим не менш належного усталеного концептуального обґрунтування в теорії та застосування у практиці питання кримінологічної безпеки не отримали.

Метою дослідження є аналіз наукових поглядів щодо забезпечення безпеки суспільства від криміногенних загроз та обґрунтування кримінологічної безпеки як одного з пріоритетних напрямків сучасної правоохоронної діяльності та соціальної профілактики.

Виклад основного матеріалу. Постулати психології стверджують, що зміст життєдіяльності та поведінка людини визначаються широким спектром потреб. З часів А. Маслоу відома піраміда (або ієрархія) п'яти груп потреб, вибудована за принципом першочерговості задоволення [1]. В основі цієї ієрархії лежать найнасуцніші потреби (їжа, вода, житло), а на вершині — більш високі індивідуальні прагнення (визнання, самовираження).

Потреби безпеки належать до найважливіших як на мікро- (окремого індивіда), так і на макрорівні (усього соціуму), у вказаній піраміді вони слідуєть одразу за фізіологічними потребами. Потреби вищого рівня починають активно впливати на людину після того, як задоволено потреби нижчого рівня, тому питання безпеки життєдіяльності набувають неабиякої ваги задля гармонійного розвитку та самореалізації особистості.

Поняття «безпека» традиційно пов'язується із латинським *securitas* (без турботи, страху) і фактично завжди трактується у тлумачних словниках як стан, коли немає небезпеки, або як стан, при якому ніщо кому-небудь або чому-небудь не загрожує.

У юридичній сфері поняття «безпека» означає «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз» [2]. М. Д. Казаков визначає його як «динамічно стійкий стан щодо несприятливих впливів і діяльність із захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз з метою забезпечення таких внутрішніх і зовнішніх умов існування держави, які гарантують можливість стабільного всебічного прогресу суспільства та його громадян» [3, 62]. Досить системну характеристику заходам безпеки в цілому та у площині кримінального права надав М. В. Щедрін. З його точки зору, заходи безпеки — це вид правового обмеження, який використовується для припинення шкідливого впливу джерела підвищеної небезпеки й захисту об'єкта підвищеної охорони, який за своїми основними ознаками суттєво відрізняється від інших видів правового обмеження — заходів покарання й відновлення [4, 56–57]. На думку М. Л. Шелухіна, безпека є процесом забезпечення захищеності життєво важливих інтересів об'єктів: особи, суспільства й держави — від суспільно небезпечних посягань та явищ соціального, техногенного й природного характеру за допомогою використання системи заходів, засобів і способів, передбачених законом [5, 62].

Збереження сталості розвитку суспільства, тобто убезпечення його від загроз природного, техногенного, криміногенного тощо характеру є одним із провідних у різновекторних галузях діяльності держави. Тому схожі тлумачення повною мірою сприйнято українським законодавством, а термін «безпека» адаптовано багатьма нормативно-правовими актами України. Згідно із Законом України «Про основи національної безпеки», національна безпека — це захищеність життєво важливих інтересів держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам [6].

Як бачимо, доктринальне трактування та нормативна термінологія при визначенні різноманітних аспектів безпеки основний акцент роблять на дихотомії «безпека — небезпека (загрози)».

Однією із загроз безпеці суспільства, безумовно, є злочинність та пов'язані з нею криміногенні явища та процеси. Сучасний стан та тенденції розвитку злочинності унеможливають оцінку соціуму як кримінологічно безпечного. Серед тенденцій у галузі злочинності виокремлюють поступове відставання соціально-правового контролю за злочинністю. Причини багаточисленні та різноманітні: негативні (безсилля перед злочинністю) і позитивні (гуманізація, демократизація та легітимація цієї боротьби). У системі «злочинність — боротьба з нею» злочинність первинна. Боротьба є відповіддю суспільства і держави на виклик злочинності, відповіддю не завжди своєчасною, адекватною, ціленаправленою та ефективною.

Тенденція інтенсивного зросту злочинності і тенденція «відставання» со-

ціально-правового контролю над її кількісно-якісними змінами ув'язуються у певне порочне коло, розірвати яке можливо лише на шляху органічного поєднання політичних, економічних, соціальних, кримінологічних і кримінально-правових стратегій [7, 105].

Очевидною є практична необхідність переосмислення пріоритетів, принципів та механізмів протидії злочинності з метою забезпечення суспільства від криміногенних загроз.

Як видається, досягнення загальної теорії безпеки можуть бути перенесені у практику протидії злочинності та послужити базою для формування цілісної концепції кримінологічної безпеки.

Витоки концепції вбачаються у виникненні та розвитку ідей позитивізму, що прийшов на зміну класичній школі кримінального права. Оперуючи «свободою волі» як основною детермінантою людської активності, в тому числі і протиправною, класики пропонували заходи відплати, співрозмірні із вчиненим діянням, основною метою яких було залякування. Та на практиці вони виявились не виправданими.

Завдяки розвитку біологічного (Ч. Ломброзо) та соціологічного (Е. Фері) напрямків позитивізму акценти були перенесені з небезпечності діяння на небезпечність особистості, відповідно з відплати на попередження злочинів та забезпечення індивідів і суспільства. Наприкінці XIX — на початку XX ст. з урахуванням попередніх досягнень з'явилась самостійна доктрина соціального захисту (Ф. Ліст, А. Принс, М. Ансель, Е. Гарсон), необхідність і допустимість застосування ідей якої обґрунтовувалася в першу чергу практичними інтересами суспільної безпеки. Так, на думку Ф. Ліста, «покарання окремого діяння відповідно до міри вини для звичного злочинця замало. Для дотримання принципу справедливості, адекватного діянню, відплати недостатньо. Необхідний ще захист суспільства» [8, 100].

Слід визнати, що заходи безпеки та соціального захисту не завжди схвально сприймалися та втілювалися у практику попередження злочинності. Тим не менш аналіз наукових публікацій початку XXI ст. свідчить про «ренесанс» деяких теорій минулого з огляду інтерес наукових кіл до ідей забезпечення суспільства від загроз криміногенного характеру. Відмітно, що завдяки інтенсивному розвитку кримінологічної науки відродження заходів безпеки відбувається не тільки в межах інструментарію засобів кримінального права, а з позицій кримінологічної концепції, яка спрямована на системний та комплексний вплив на злочинність.

У літературі безпека від злочинності дістала назву кримінологічної безпеки.

М. П. Клейменов визначає кримінологічну безпеку «як стан захищеності законних інтересів особистості, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, джерелами яких виступають явища, в тій чи іншій мірі пов'язані зі злочинністю, суспільно небезпечними посяганнями, кримінальною діяльністю, інтересами криміналітету» [9, 576].

Кримінологічна безпека, з точки зору В. М. Дрьоміна, «відображає стан захищеності суспільства та громадян від злочинних посягань» [10]. Схоже трак-

тування подає А. В. Горшенков, але термінологічно називає безпеку також антикримінальною [11, 14].

В. А. Плешаков та М. М. Бабаєв [12] визначають кримінологічну безпеку як об'єктивний стан захищеності життєво важливих та інших істотних інтересів особи, суспільства й держави від злочинних посягань і загрози таких посягань, породжуваних різного роду криміногенними факторами (явищами й процесами), а також як усвідомлення людьми такої своєї захищеності.

О. М. Костенко розглядає кримінологічну безпеку людини з позицій концепції соціального натуралізму як стан захищеності усього того, що є необхідним для її нормального, тобто, узгодженого із законами людської природи, життя від сваволі, яка проявляється у вигляді злочинів. Кримінологічна безпека може бути забезпечена формулою «культура плюс закон»: покарання обмежує злочинні вияви сваволі у тих осіб, у котрих не сформувався антикриміногенна культура [13, 177–182].

З представлених визначень вбачається, що розкриття сутності кримінологічної безпеки здійснюється через поняття небезпеки від криміногенних загроз, особливий механізм дії (відмінний від інших каральних та некаральних заходів) та особливе цілеспрямованість.

З приводу «стану захищеності» слід висловити деякі сумніви, адже захищеність завжди буде відносною, виходячи з відомого кримінологічного постулату про те, що злочинність іманентно властива суспільству. Кримінологічну безпеку можна розглядати лише як ідеальний стан захищеності, до якого варто прагнути. Насправді ж було б утопічним вважати, що цього врівноваженого стану можна було б реально досягти. Це пов'язано, на нашу думку, з активним розвитком соціуму, що неминуче зумовлює як позитивні зрушення, так і ризики економічного, психологічного, культурологічного, криміногенного тощо характеру. Але стан окремої особи, соціальної групи, держави або суспільства в цілому, за якого громада здатна контролювати криміногенні ризики, результативно протидіяти злочинним проявам та використовувати можливості сталого розвитку, не відчуваючи страху перед суспільно небезпечними загрозами можна вважати кримінологічною безпекою.

Сутність та принципова відмінність кримінологічної безпеки як концептуальної основи впливу на злочинність та антикримінальні можливості суспільства виявляється у специфіці таких основних елементів — об'єкта, мети, загроз та організаційно-правових основ забезпечення кримінологічної безпеки.

Об'єкт безпеки — має структурно-функціональні та просторові характеристики. Класично об'єктом попереджувальної діяльності вважають суспільно-небезпечні прояви та їх детермінанти, а функціонально профілактичні заходи спрямовані на нейтралізацію криміногенної особистості або ситуації. Об'єктом кримінологічної безпеки є соціум, його структурні одиниці та взаємовідносини між ними в питаннях утримання від злочинних дій (іншими словами, від криміналізації) та здатності протистояти їм (усунення віктимізації).

За словами С. Я. Лебедева, втілення ідеї кримінологічної безпеки у життя правової держави покликане сприяти перенесенню змістового акценту з об'єк-

та нападу (злочинність) на об'єкт захисту (особистість, суспільство, держава), тобто на ті цінності, яким, власне, і повинна бути гарантована кримінологічна безпека. Звідси забезпечення кримінологічної безпеки повинно перевершувати характер і спрямованість існуючих криміногенних і кримінальних загроз. Тому в ієрархії форм діяльності щодо забезпечення кримінологічної безпеки на першому місці стоїть захист від джерела загрози безпеці, а вже потім — вплив на саме джерело [14].

У низці публікацій злочинність аналізується як загроза національній безпеці України, а кримінологічна безпека визначається як складова системи національної безпеки [15], що вбачається вельми виправданим з точки зору підходу до злочинності як внутрішньодержавної проблеми. Але у зв'язку із процесами глобалізації та кримінальної її складової, що уособлена транснаціональними та міжнародними формами злочинної діяльності, обмежувати об'єкт кримінологічної безпеки внутрішньонаціональними інтересами не варто.

Мета кримінологічної безпеки. Власне кримінологічна безпека може розглядатися і як мета, і як засіб (забезпечення) її досягнення в загальній системі соціально-правового контролю над злочинністю. Проміжними ж цілями кримінологічної безпеки є захист (охорона) від загроз криміногенного характеру на рівні об'єктивної дійсності та суб'єктивного сприйняття стану безпеки.

Що стосується об'єктивної дійсності, слід визнати, що довгий час кримінологічна політика держави уособлювалась завданням «боротьби зі злочинністю» та залежала від політичної персоніфікованої волі, а діяльність правоохоронних органів спрямовувалась не на вирішення кримінальних конфліктів, а на максимальне виявлення і реєстрацію правопорушень. Причому «робота на показники» ставала провідною метою та критерієм ефективності кримінальної юстиції. Питання про якість функціонування правоохоронної системи — збільшення кількості зареєстрованих злочинів у звітний період (активніше працюють співробітники) чи все-таки їх зменшення (вдалося стабілізувати криміногенну ситуацію) — залишалось риторичним.

Концепція кримінологічної безпеки враховує значимість профілактичної діяльності щодо зменшення кількості вчинюваних злочинів, тим не менш покликана забезпечити охорону суспільства від розширеного самовідтворення злочинів, зменшення їх рецидивнебезпечності та головне гарантування максимального усунення суспільно шкідливих наслідків.

Такі цільові пріоритети дають можливість знизити й психологічне напруження, страх перед злочинністю, що як відомо, є криміногенним фактором (ось, що малось на увазі під суб'єктивним сприйняттям стану безпеки), підвищити здатність суспільства протистояти злочинним проявам та, як видається, ліквідувати або принаймні зменшити ступінь недовіри населення до правоохоронних інститутів. Співпраця щодо забезпечення кримінологічної безпеки між громадою та державою на основі моделі соціального партнерства автоматично усуває конфронтацію «силові структури» — суспільство». Спільна мета та зацікавленість населення, гарантована невідворотністю державної реакції на злочинні прояви, дозволить зробити правоохо-

ронну діяльність соціально спрямованою та зменшити витрати на кримінальну юстицію в цілому.

Основні ризики (загрози) кримінологічної безпеки — один із найбільш об'ємних за змістом елемент. Враховуючи його неоднорідність, у літературі зроблені спроби групувати (класифікувати) види загроз безпеці. Зокрема, виділяють такі, як самозагроза (потенційна можливість стати жертвою злочину); безпосередня загроза (кримінально-карані дії); опосередкована загроза (пропаганда кримінальної культури тощо)[11, с. 14-15]. Питання загроз кримінологічної безпеки потребує окремого самостійного розгляду, тому у межах даного дослідження лише зазначимо, що з огляду на акцентування об'єкта кримінологічної безпеки на суспільстві та суспільних відносинах створюється можливість оцінювати й приховані (латентні) форми загроз та виявляти детермінаційні зв'язки між ними.

Організаційно-правове забезпечення кримінологічної безпеки відображає практичну необхідність розробки науково обґрунтованих інноваційних механізмів та технологій охорони соціуму від загроз криміногенного характеру. Як видається, одним з пріоритетних завдань має стати перманентний моніторинг загроз та соціальне управління ризиками кримінологічної безпеки.

Висновки. Важливість розвитку та зміцнення ідеї кримінологічної безпеки викликана необхідністю формування нової ідеології протидії злочинності, переорієнтації правоохоронної системи з репресивної спрямованості на реальне вирішення кримінальних конфліктів та забезпечення безпеки від злочинних посягань. У статті лише частково окреслені концептуальні положення, які потребують подальшого наукового обґрунтування та практичної реалізації. Концепція кримінологічної безпеки не є панацеєю від злочинності, але дає базові орієнтири для формування кримінологічної політики, перш за все соціально спрямованої, що гарантує проголошені Конституцією цінності.

Література

1. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу ; пер. А. М. Татлыбаевой. — С.Пб. : Евразия, 1999. — 478 с.
2. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А-Г/ редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 1998. — 672 с.
3. Казаков Н. Д. Безопасность и синергетика (опыт философского осмысления) // Безопасность. — 1994. — № 4. — С. 61–65.
4. Щедрин Н. В. Введение в правовую теорию мер безопасности : монография / Н. В. Щедрин ; Краснояр. гос. ун-т, 1999. — 180 с.
5. Шелухін М. Л. Кримінологічна безпека на транспорті: організаційно-управлінське та оперативно-розшукове забезпечення : монографія / М. Л. Шелухін. — Донецьк : Вебер. Донецьк, 2008. — 368 с.
6. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 черв. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351.
7. Лунеев В. В. Глобализация и преступность // Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век» : по материалам выступлений. — М. : Городец, 2004. — 240 с.
8. Лист Ф. Задачи уголовной политики / Ф. Лист. — М. : ИНФРА-М, 2004. — 103 с.
9. Клейменов М. П. Прогнозирование криминологической безопасности // Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон / под ред. А. И. Долговой. — М. : Рос. криминол. ассоц., 2001.

10. Дрёмин В. Н. Миграция и проблемы обеспечения криминологической безопасности в Причерноморском регионе // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. — О., 2004. — Вип. 20. — С. 123–131.
11. Горшенков А. Г. Информационная преступность: криминологическая безопасность личности, угрозы и меры ее защиты / А. Г. Горшенков, Г. Г. Горшенков, Г. Н. Горшенков // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. — 2003. — № 1. — С. 13–16.
12. Плешаков В. А. Криминологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимодействия организованной преступности и преступности несовершеннолетних / В. А. Плешаков. — М. : Академия МВД России, 1998. — 144 с.; Бабаев М. М. Права человека и криминологическая безопасность : учеб. пособие / М. М. Бабаев, Е. Н. Рахманова. — М., 2003. — 153 с.; Бабаев М. М. Криминологическая безопасность в системе национальной безопасности (опыт структурного анализа) / М. М. Бабаев, В. А. Плешаков // Криминологический журнал. — 2005. — № 7. — С. 5–9.
13. Костенко О. М. Культура і закон — у протидії злу : монографія / О. М. Костенко. — К. : Атіка, 2008 — 352 с.
14. Лебедев С. Проблема преступности: от мистерии цифр к реалиям обеспечения криминологической безопасности // Уголовное право. — 2006. — № 6. — С. 111–115; Лебедев С. Я. Криминализация экстремизма и обеспечение криминологической безопасности: от единства целей к борьбе противоположностей // Уголовно-правовой запрет и его эффективность в борьбе с современной преступностью. — Саратов, 2008. — С. 269–276.
15. Скулиш С. Криминологічна безпека в системі національної безпеки України // Вісник Національної академії прокуратури України. — 2010. — № 2. — С. 47–51.

Анотація

Мельничук Т. В. Криминологічна безпека: сутність та концептуальне обґрунтування. — Стаття. Стаття присвячена розгляду актуальних для сучасної теорії та практики питань попереджувального впливу на злочинність через призму концепції криминологічної безпеки. З урахуванням досягнень доктрини та законодавства аналізується понятійний апарат криминологічної безпеки. Завдяки висвітленню основних елементів концепції — об'єкта, мети, загроз та організаційно-правових основ криминологічної безпеки — розкриваються її принципи відмінності та переваги.

Ключові слова: злочинність, протидія злочинності, криминологічна безпека, криминогенні загрози.

Аннотация

Мельничук Т. В. Криминологическая безопасность: сущность и концептуальное обоснование. — Статья. В статье рассматриваются актуальные для современной теории и практики вопросы предупредительного воздействия на преступность сквозь призму концепции криминологической безопасности. С учетом достижений доктрины и законодательства анализируется понятийный аппарат криминологической безопасности. Благодаря обозначению основных элементов концепции — объекта, цели, угроз и организационно-правовых основ криминологической безопасности — раскрываются ее принципиальные отличия и преимущества.

Ключевые слова: преступность, противодействие преступности, криминологическая безопасность, криминогенные угрозы.

Summary

Melnychuk T. V. Criminological Security: The Essence and Conceptual Substantiation. — Article. The article is devoted to contemporary theory and practice of preventive effect on crime through the lens of the concept of criminological security. In recognition of the achievements of doctrine and legislation the concepts of criminological security is analyzed. Thanks to the designation of the main elements of the concept — the object, purpose, threats and organizational and legal foundations of criminological security - its main differences and advantages are revealed.

Keywords: crime, combating crime, criminological security, criminal threats.